

ՊԵՏՄԵ-ԲԱՆԵՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՊ ԱՐԾԱԿՈՒՆԻ

Պ. ԱՌԻԽ Ա.

ՇԱՊՈՒՂ Բ.

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Հայր և որդի։ Արչակ և Պապ։
Որդին կը յաջորդէ հօրը Հայաստանի
գահին վրայ։

Երկուքն ալ աննկուն մարտնչողներ
վիթխարի հակառակորդներու դէմ, թէ՛
արտաքին և թէ՛ ներքին ճակատներուն։

Ապշեցուցիչ նմանութիւններ երկուքին
ալ թագաւորական գործունէութիւնը կը
բնորոշեն։

Զոյգ ծանրակշիւ մտահոգութիւններ
երկուքն ալ կը չարարեն անդադար իրենց
իշխանութեան բոլոր օրերուն։

Առաջին։ Հօր և մէկդմէկու կատաղի
ոխերիմ երկու դրացի կայսրութիւններու
— Պարսկական և Հռոմէական — սադրանք-
ներու ցանցին մէջ ինկած, պետական ինչ-
պիսի՞ արտաքին քաղաքականութիւն մը
հարկ է իւրացնել և վարել, որ եթէ Հա-
յաստանի բախտին վերջ ի վերջոյ նպաս-
տաւոր իսկ չհանդիսանայ, զոնէ նուազա-
զոյն աստիճանի իջեցնէ անխուսափելի
վտանգը։

Երկրորդ։ Հայաստանի նախարարական
աւագանիին և կաթողիկոսական իշխանու-
թեան հանդէպ ի՞նչ քաղաքականութիւն
որդեգրել, որպէսզի Արչակունի հնադարեան
գահին հետզհետէ քայքայուող հեղինակու-
թիւնը վերստին իր առաջնուան անկապտելի
զօրութեան տիրանայ։

Հայր և որդի։

Երկուքն ալ, դեռ պատանի, իւրա-
քանչիւրը իր կարգին, օտար թագաւորէ
մը կը ստանայ իր թագը։ Հայրը կրցաւ
զայն պահել մօտաւորապէս երեսուն տարի։
Որդին՝ հազիւ եօթ տարի։

Երկուքն ալ կը փակեն իրենց փո-

թորկալի կեանքին զիրքը եղբրական վախ-
ճանով։ Վախճան՝ որ ոչ մէկ ուրիշ Ար-
չակունի արքայի վիճակուեցաւ։ Հայրը
կը ստանայ ողբերգական հարուածը Պար-
սիկ թագաւորէն, օգնութեամբ ոխերիմ
հայ պարսկասէր նախարարներու։ Որդին՝
ահաւի վերջակէտը կ'ընդունի Հռոմէական
կայսրէն, դաւադիր օժանդակութեամբ հայ
բազանդասէր նախարարներու։

Պապ թագաւորի անձը և գործունէու-
թիւնը հասկնալու համար, անհրաժեշտ է
ծանօթանալ իր հօր շրջանի անցքերուն և
անձերուն։

Անկարելի է զրել Հայաստանի քաղա-
քական պատմութիւնը առանց հանգամա-
նօրէն անդրադառնալու հօր դրացիներու
մշակած քաղաքականութեան և փոխարա-
բերութիւններուն։ Այս առաւելապէս ճիշտ
է մանաւանդ Զորրօրդ դարու պարագային։

Իւր աշխարհագրական դիրքին պատ-
ճառաւ հայ ժողովուրդին հայրենիքը, եր-
կու հազար տարուայ պատմութեան ըն-
թացքին, սկսած Մեծն Տիգրանի մահէն
մինչև մեր օրերը, ենթարկուած Յնաց ի-
րերամարտ դրացիներու արիւնջուայ մըր-
ցակցութեան պատճառած սարսափներուն։
Անմեղապարտ կոռախնձոր մը, որ իր իսկ
տան մէջ ազատ չի կրնար շնչել, և կա-
մայ ակամայ թոյլ պէտք է տայ թշնամի
բանակներուն իր սահմանները ոտնակոխե-
լու և իր գաւառները աւրտկելու։

Ու այս դրացի պետութիւնները, բացի
կովկասեան ազգերէն, միշտ ալ աւելի զօ-
րեղ հանդիսացան քան Հայաստանը։

Ահա Մեծն Տիգրանի մահուան յաջոր-
դող տարիներուն մեզ կը դիմադրաւէ հայ
քաղաքական ճակատագրի այս ողբերգա-
կան կրկէօին առաջին մրցորդ զոյգը։ Պար-
թեաստան և Հռոմ։ Այս կը տեսէ զրեթէ
երեք հարիւր տարի։ Յետոյ Սասանեան
Պարսկաստան և Բիւզանդիոն, չորս հա-
րիւր տարի։ Ապա, Բիւզանդիոն և Մահմե-
տական իշխանութիւններ, Արաբ, Սել-
ճուկ, Մոնկոլ, Թուրք, զրեթէ եօթ հարիւր
տարի։ Եւ վերջապէս, Թուրքիա, Պարս-
կաստան, յետոյ Ռուսիա, մինչև մեր օ-
րերը։

Ի՞նչպէս կրնաս Հայ ժողովուրդի քա-
ղաքական պատմութիւնը զրել առանց այս
արտաքին անխուսափելի պարտադրանքի

դարաւոր և այլազան ծախքերուն ծանօթանալու:

Կրնանք որոշապէս ըսել թէ քաղաքացիական այդ յամառ մրցակցութեան ամենէն աւելի ճգնաժամային գործօն չըլանը եղաւ Զորքորդ դարը, մանաւանդ Արշակ և Պապ թագաւորներու իշխանութեան տարիներուն: Այնքան կատաղի, որ Պապի մահէն հազիւ տաս տարի անցած, երկու հակամարտ պետութիւններ հայկական տեղածածը լուծելու ուրիշ կերպ չէին գտներ քացի Հայաստանը բաժնելէ երկու կայսրութիւններու միջև:

Այս բաժանումն իսկ հեռու պիտի ըլլար երկարատեւ խաղաղութեան մը գրաւականը ըլլալէ զաւելք 250 տարիներու ընթացքին՝ յաջ Բիւզանդական և Պարսիկ տէրութեանց: Սակայն այդ զուրս կը մնայ մեր այս գործի առաջադրած ժամանակաշրջանէն:

Զորքորդ դարուն, Հայաստանի մէջ և շուրջ կատարուող յուզումնալի տրամին դերակատարներէն, հայ և օտարազգի, ամենէն կարեւորը, չըսելու համար ահարկուն է Շապուհ Բ. Պարսկաստանի թագաւորը:

Երբ կը դիտենք Հայաստանի և Մերձաւոր Արեւելքի տարածուն և խոնուած թատերաբեմին վրայ եկող գացող գործիչները, ինչպէս, Արշակ, Պապ, Ներսէս Կաթողիկոս, Փառանձեմ թագուհի, Անդոզկ Սիւնի, Արշաւիր Կամսարական, Վասակ և Մուշեղ Մամիկոնեաններ, Մերութան Արծրունի, Կոստանդինոս Կայսր, Յուլիանոս Կայսր, Յովիանոս Կայսր, Վաղէս Կայսր, Տերենտիոս Կոմս, Տրայանոս զօրավար, Բարսեղ Կեսարացի, ասոնցմէ և ո՛չ մէկը այնքան երկար մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ և մեր մտահոգ խորհրդածութեան առարկան կ'ըլլայ որքան Շապուհ Բ., ամենամեծը Սասանեան քսանութ արքաներուն, քացի Խոսրով Անուշիրուանէն:

Սա ա՛լ աւելի երկար ապրեցաւ քան միւսները: Բոլոր կարեւոր դերակատարները մին միւսին ետեւէ մեռան, և վերջ ի վերջոյ Շապուհի կատաղի անհատականութիւնը տիրապետեց բեմին:

Ան ժամանակակիցը եղաւ ինը Հռոմէական կայսրերու, Գաղերիոս, Կոստանդին, Կոստանդինոս, Յուլիանոս, Յովիանոս,

Վաղենտինոս Ա., Վաղէս, Գրատիանոս, և Վաղենտինոս Բ.: Իսկ իր օրով Հայաստանի Արշակունի գահը յաջորդաբար գրաւեցին Մեծն Տրդատ, Խոսրով, Տիրան, Արշակ Բ., Պապ և Վարազդատ:

Եթէ ըսենք թէ Շապուհ, հակառակ օտարազգի մը ըլլալուն, Հայաստանի այդ ատենուան քաղաքական պատմութեան զըլխաւոր դերակատարն է, հաստատ իրողութիւն մը չափազանցած չենք ըլլար: Իր մօլ կը սկսի հայկական երբեմնի պատկառազգու մարտական ուժին ջլատումը: Անոր յամառ գործունէութեան արդիւնքն է որ Հայ Արշակունիներուն հեղինակութիւնը քայքայման ճամբան կը քանէ: Հայ իշխաններու այն խումբը, որ դիւրութեան համար Պարսկական Կուսակցութիւն պիտի կռիւնք յետ այսու, Շապուհի կողմէ իր ծրագրային ցուցմունքները ստացած, անոր օրով կը հասնի իր աղէտալի գործունէութեան արիւնաներկ զագաթնակէտին: Հայ արիւն, հայ ձեռքերէ թափուած: Երկու Արշակունի թագաւորներ ինք ուղղակի կը խորտակէ, երրորդին ալ կործանման անուղղակի պատճառ կ'ըլլայ: Եւ երբ իր մահէն հազիւ հինգ տարի անցած՝ Հայաստանի մեծագոյն մասը Պարսիկ տէրութեան տակ կ'իյնայ, այս մեծ յաջողութեան վարկը և պատիւը կը պատկանի իրեն քան թէ իր զաւկին, որ հասունցած պտուղը կը քաղէր առանց նոյնիսկ ծառին ճիւղը թօթուելու, առանց ռազմական զոյգն ելոյթի:

Վագր և աղուէս միաժամանակ: Շապուհ որքան ռազմական կարողութեամբ օժտուած, նոյնքան ալ դիւանագիտական մարզին՝ խորամանկ սաղարքներու սարքաւորման մէջ հնարամիտ, ճկուն, և անզթօրէն ճարպիկ: Տեղին համեմատ երդում, շողոքորթութիւն, սպառնալիք, գրաւիչ խոստում, դաւ ու դաշինք, իր անհանդարտ մտքի զինարանին սիրական գէնքերը եղան արհաւիրալի յիսուն տարիներու ընթացքին: Ան գիտէր բառերու խորհրդաւոր ոյժը: Զիւնուր-իւլ-թաւաթիխէն առնելով՝ պատժազիրը կ'ըսէ թէ հետեալը Շապուհի սիրած արտայայտութիւններէն մին էր. «Բառերը կրնան աւելի կենդանացնող ըլլալ քան զարնան անձրը, և աւելի սուր քան աւերածութեան սուրը: Նիզակի մը ծայրը կրնայ քաշուիլ հանուիլ մարմնէ մը, բայց

անգութ արտայայտութիւն մը երբեք չի կրնար ջնջուիլ սրտէն զոր վիրաւորած է՝⁽¹⁾։

2. ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԾԱՊՈՒՀ

Մանուկ Պապը ակնապիշ զարմանքով ունկնդրած ըլլալու էր Շապուհ թագաւորի մասին կրկնուած պատմութիւններուն։ Անոնք հէքեաթի մը տպաւորութիւնը ըրած ըլլալու էին իր թերափթիթ մտքին։

Շապուհ ծնած վայրկեանէն թագաւոր էր։ Նոյնիսկ ծնելէն ալ առաջ։ Եւ երեսկայել թէ ան ժառանգական կարգով դահ չէր կրնար բարձրանալ, եթէ Պարսիկ բարձրաստիճան իշխաններու աւագածողովը կամայական քայլով մը օրինաւոր դահածառանգին իրաւունքը ոտնակոխ չընէր։

Շապուհի հայրը Ումիդգ Բ. երբ մեռաւ 309 թուականին⁽²⁾, արդէն չափահաս միակ զաւակ մը ունէր, Ումիդգ։ Այս երիտասարդ թագաժառանգը ատելի էր աւագանիին, թերեւ իր դէպի Հելլէն մշակոյթը ցոյց տուած նախասիրութեան պատճառաւ⁽³⁾։ Անոնք որ պատմական դէպքերու և դէմքերու մասին ձեռքներու անմիաստ մտամարզանքով կ'ախորժին զբօսնուլ, կըրնան ենթադրական հետեւանքներու մասին խորհրդածել — մանաւանդ Հայաստանի վերաբերմամբ — ինքզինքնուն հարց տալով. եթէ խորամանկ, անագորոյն, փառասէր, հզօր և երկարակեաց Շապուհի տեղ թոյլ տրուէր որ լուսամբիս Ումիդգը զրաւէր Պարսկաստանի գահը, արդեօք որքա՞ն տարբեր կ'ըլլար ապագայ դէպքերու ընթացքը Հայաստանի մէջ և չուրջ։ Հաւանական չէ՞ որ խնայուէր սարսափելի աղէտները, զորս վիճակուեցաւ հայ աշխարհին, առաւելապէս Շապուհի անդիջող, յամառ և կատաղի զօրծունէութեան պատճառաւ։

Ումիդգ Բ. ի մահէն վերջ, Պարսիկ իշխաններ ապստամբական ելուծով մը, առանց այլևայլի, ձերբակալեցին երիտասարդ

թագաժառանգը և բանտարկեցին զինք, իսկ կառավարութեան ղեկն ալ իրենց ձեռքը առին։

Շուտով յայտնի եղաւ որ մեռած թագաւորի կրնեքէն մին յդի է։ Մոգերը՝ կանխագուշակելու իրենց անխմանալի կախարհական արուեստով վստահեցուցին ամէնքը թէ ծնելիք երեխան մահչ մը պիտի ըլլար։

Ի լուր այս հաւաստումին, իշխանները յդի կնոջ մահիճը փոխադրեցին զահասնեհակ, և արքայական թագը մեծ հանդիսութեամբ կախելով կնոջ որովայնին վերեւ, ծնելիքը հուշակեցին թագաւոր⁽⁴⁾։

Երեխան ծնաւ։ Մանչ մը։ Անունը Շապուհ գրին։

Խնամակալ իշխաններ իր անունով ընդարձակածաւալ տէրութեան զօրծերը կը վարէին։ Սակայն երեխայի մը անուանական թագաւորութիւնը կարծես հպատակ ազգերէն ոմանք փորձութեան կ'ենթարկէր, մանաւանդ Միջագետքի և Պարսից ծոցի չրջաններու Արաք ցեղերը, որոնք շարունակ կ'ապստամբէին կեդրոնի կողմէ վարութեան դէմ։ Թահր անունով ցեղապետ մը նոյնիսկ յարձակեցաւ Տիգրոնի վրայ, մայրաքաղաքը զրաւեց, և արքայական իշխանուհի մը գերի տարաւ⁽⁵⁾։

Ապստամբական խռոնակութիւնները շարունակուեցան տանդից տարի։ Կրնանք ենթադրել թէ այս տարիներու ընթացքին Հայաստանի քաղաքական մթնոլորտը գերծմնաց փոթորկալի ամպերէ, և Խոսրով Կոտակ ու Տիրան թագաւորներու իշխանութիւնը, վերջինին գոնէ առաջին տարիները բաղդատաբար ազատ մնացին Արեւելեան սպանալիքէ։ Միաժամանակ պատանի Շապուհ կը մարդուէր իր արքայական պաշտօնին համար։ Միրթոնտ և Թապարի կը վկայեն թէ դեռատի թագաւորը արտասովոր ուշիմութիւն և ձեռնբեղցութիւն ցոյց կուտար⁽⁶⁾։

Տասնից տարեկանին՝ Շապուհ երկրին իշխանութիւնը ձեռք առաւ։ Իր զինուորական տաղանդը և կորովի քաջութիւնը ի յայտ եկան Արաք ապստամբներու դէմ

(1) Malcolm, Vol. I, էջ 110. (Ծանօթութիւններու մէջ հեղինակներու անունները պիտի յիշենք և էջը կամ գլուխը, Գիրքերու անունները կը գտնուին հատորիս վերջը զետեղուած Մատենագրութեան մէջ)։

(2) Clinton, Vol. II, էջ 260.

(3) Zosimus, էջ 106.

(4) Mirkhond, էջ 305, Tabari, Vol. II, էջ 95.

(5) Malcolm, Vol. I, էջ 107.

(6) Mirkhond, էջ 307, Tabari, Vol. II, էջ 92-93.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆՈՒՆԵՐԸ

Եւրոպացիք լայնօրէն օգտագործում են ազգանունը: Անունը ֆրանսացոց մէջ ալիքան անարժէք բան է, որ անուն ասելով հասկանում են ազգանուն, իսկ անուն համար գործ են ածում փոքր անուն (petit nom): Մի անձ կարող է ունենալ 3-4 անուն, բայց միայն մի ազգանուն: Այսպէս Փարիզի իմ դասընկերներից յիշեմ՝

Edouard-Marie-Antoine-Aude.

Louis-Marie-Jean-Bodin.

Lucien-Etien-Albert-Broche.

Charles-Jean-Marie-Brou.

Pierre-Paul-Narcisse-Fernand-Chilot.

Joseph-Jean-Baptiste-Vendryès.

Այս ընդհանուր ծանօթութիւններից յետոյ մասնաւորինք մեր խօսքը հայոց ազգանունների վրայ:

Հին հայոց մէջ հասարակ ժողովուրդը երեւի գործածում էր անուն-հայրանուն. իսկ ազնուականները կրում էին ազգանուն: Ազգանունները հնագոյն շրջանում ձեւաւում էին ունի մասնիկով, որն աւելի ուշ դարձաւ եան. 6րդ դարում հայերը պարսիկներից վերցնում են յոգնակի ան, եան (յան) մասնիկը և դարձնում են նրանց

նման ազգանուն, նոյնիսկ իզաֆիթի պարսկական օրէնքով, ներսէս կաթողիկոսի գրած թղթի մէջ ստորագրում են ի միջի ալլոց հետեւեալ իշխանները.

Համազասպ ի Գուգվառամեան

Սամէղ յԱրտաւազդան

Գրիգոր ի Հմայական

Սահակ ի Վարդանան

Դատոյ ի Գարջուղեան

Զաւրակ ի Կաղաւոնան

Վարազ-Յոհան ի Յոհանան

Վարդան ի Մուշեղեան

Սահակ ի Հմայական

Աշոտ ի Վարազտիրոցեան

Մուշեղ ի Հմայական

Վրիւ յԱրտաշրան

Սահակ ի Մանուէլեան և այլն և այլն:

(Գիրք թղթոց, էջ 74):

Սա պարսկական ազդեցութեան շրջանն է: Արարներ ժամանակ ազգանունները վերանում են, ըստ որում իշխանական ցեղերը ջնջւում են: Աւելի ուշ թուրքերի ժամանակ, նոյնպէս ազգանուն չկայ: Տաճկաստանում, իմ մանկութեանս ժա-

ման, և Պարսիկ ժողովուրդի իրեն հանդէպ տաժած խանդավառ ոգևորութիւնէն զօտեւողութեամբ, երիտասարդ Արքային փառասիրութիւնը նորանոր նուաճումներու ծրագիրներով կը խթանէր իր անհանգարտ և անհամբեր միտքը:

Շապուհի համար, ինչպէս բոլոր Սասանեան թագաւորներու, առաջին ոխերիմ թշնամին Հռոմէական կայսրութիւնն էր: Պարսկաստանի արեւելեան և հիւսիսային սահմաններէն անդին մէկէ աւելի բարբարոս ցեղեր կը գտնուէին, որոնք յաճախ պետութեան կեանքը կը վրդովէին, բայց, որքան ալ փորձանաւոր, անոնցմէ եւ ոչ մէկը կրնար բաղդատուիլ Արեւմուտքի հզօ-

րագոյն կայսրութեան հետ:

Միրհոնդ, էջ 309:

(*) Malcolm, Vol. 1. էջ 107: